

Emilia Kubicka
Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń
ekubicka@umk.pl

JAK MÓWIMY, JAKOŚ MÓWIAĆ?
FORMALNE I SEMANTYCZNE WŁAŚCIWOŚCI
ADWERBIALNYCH UZUPEŁNIEŃ QUASI-IMIESŁOWOWEGO MÓWIAĆ

Słowa kluczowe: gramatyzacja, pragmatyzacja, metatekst, parenteza, adwerbia
Keywords: grammaticalization, pragmaticalization, metatext, parenthetical sentence, adverbials

Przedmiotem opisu w tym artykule są konstrukcje z *mówiąc*, występujące w zdaniach takich jak:

- (1) Jakoś się trzyma, ale szczerze mówiąc ostatnio jest dość trudno².
- (2) Posłowie dziwili się, że instytucja, która zgodnie z ustawą ma działać non profit (czyli, mówiąc w skrócie, tyle samo wydawać, co zarabiać), ubiega się o zwolnienie z podatku dochodowego [...].
- (3) Wydawałoby się, mówiąc językiem Wańkowicza, że konia kują, a żaba nogę podnosi.

Samo *mówiąc* zostało dość dokładnie opisane (zob. 1.2), natomiast brak jest badań nad semantyką (polskich) wyrażeń przysłówkowych je komentujących. Niniejszy tekst stanowi próbę ogólnego scharakteryzowania grup adwerbialnych wchodzących na miejsce otwierane przez wyrażenie o kształcie imiesłowu.

1 Artykuł powstał w ramach projektu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w latach 2015–2018 na podstawie decyzji DEC-2014/14/E/HS2/00281.

2 Wszystkie przykłady pochodzą z NKJP.

1. Konstrukcje o kształcie adverbialne³ + *mówiąc*

1.1. Parentetyczne konstrukcje z formą imiesłowu od czasownika oznaczającego mówienie (*speaking, gesagt, goworja, mówiąc*) opisywano dla różnych języków. Ponieważ struktury te występują w wielu językach europejskich (por. Weiss 2005; Birzer 2012, 2016, w druku), co można wytłumaczyć kontaktami językowymi (por. Birzer 2016), uzasadnione jest sięgnięcie do badań nie tylko nad *mówiąc*, ale też nad jego odpowiednikami w innych językach, zwłaszcza że niektórym konstrukcjom przez nie tworzonym poświęcono dużo uwagi, a interesujące mnie w tej rozprawie adverbialia charakteryzujące mówienie były przedmiotem dysertacji Wolfganga Niehüsera (1987), który przedstawił ich uporządkowany zbiór dla języka niemieckiego.

Konstrukcje z *mówiąc* zazwyczaj umieszcza się w większych, heterogenicznych grupach, którym nadaje się różne nazwy: wyrażenia metatekstowe (Wierzbicka 1971; Ożóg 1990; Birzer 2016), wyrażenia/adverbialia⁴ parentetyczne (Bartsch 1972; Pittner 1999; Moroz 2007; Stępień 2014b), adverbialia charakteryzujące akt mowy [Sprechakt-Adverbialien] (Pittner 1999), elementy strukturyzujące dyskurs [discourse structuring elements, DSE] (Birzer 2012, 2015), frazeologizmy / frazemy pragmatyczne (Beckmann, König 2002; Lüger 2007). Dokładny opis tych grup jest utrudniony ze względu na charakter wyrażen komentujących mówienie, mianowicie ich różny i często niejasny status leksykalny. Dlatego też w nowszych pracach, zwłaszcza Sandry Birzer (2012, 2015), frazy z *mówiąc* wpisywane są w szerszy kontekst badań nad gramatykalizacją (por. możliwość elidowania quasi-imiesłowu), leksykalizacją (por. ich status jako jednostek słownika) czy pragmatykalizacją (por. ich wyspecjalizowanie w komentowaniu wypowiedzi). Jako że dla tematu poruszanego w niniejszym studium zakres terminów *gramatykalizacja, leksykalizacja i pragmatykalizacja*, które zresztą są różnie rozumiane przez różnych badaczy (por. odpowiednio Heine 2003; Himmelmann 2004; Diewald 2011), jest problemem drugorzędnym, nie będę próbować umieszczać konstrukcji z *mówiąc* w którymkolwiek z tych nurtów badawczych, jakkolwiek będę się do metodologii w nich wypracowanej odwoływać.

-
- 3 Ponieważ obok „typowych” przysłówków (np. *szczerze, poważnie*) na miejscu otwieranym przez *mówiąc* pojawiają się wyrażenia pełniące ich funkcje, nie zawsze jednak będące jednostkami języka (np. *po ludzku, dzisiejszym językiem, w uproszczeniu*), używam wobec wszystkich tych form pojęcia *adverbialne*, nawiązującego właśnie do funkcji syntaktycznej (por. Maienborn, Schäfer 2011: 1391–1392). W gramatykach europejskich obejmuje ono więcej zjawisk niż polski *okolicznik* (por. przyp. 4) i dlatego wydaje się adekwatniejsze w wypadku konstrukcji z *mówiąc*.
 - 4 W gramatykopisarstwie niemieckim pojęcie *adverbialne* obejmuje również to, co w polskim określa się jako okoliczniki i zdania okolicznikowe, ale też partykuły (rozumiane jako wszelkie wyrażenia metatekstowe), dlatego w pracy Renate Bartsch w grupie adverbialiów parentetycznych obok fraz z *verbum dicendi*, takich jak *offen gesagt, ehrlich gesagt, theoretisch formuliert*, znalazły się też *außerdem, schließlich, zum letzten Mal, zugegeben* czy *zusammenfassend* (Bartsch 1972: 65–66).

Najważniejsze obserwacje dotyczą niejasnego statusu tych wyrażen w systemie leksykalnym (Stępień 2014b), ich usytuowania ponad treścią wypowiedzenia podstawowego (Moroz 2010; Stępień 2014b) oraz silnego nacechowania pragmatycznego (Pittner 1999; Birzer 2012) i uwikłania w charakterystykę stosunku nadawcy do treści lub formy wypowiedzi (Bellert 1977; Birzer 2012). Ponieważ samo *mówiąc* nie jest obligatoryjnym składnikiem tworzonej przez siebie konstrukcji (por. Bartsch 1972; Bellert 1977), jej adekwatna charakterystyka jest utrudniona. Z jednej strony bowiem można wyrażenie o kształcie imiesłowu uznać – zgodnie z teorią Joan Bybee (2003) – za gramem, który dzięki wysokiej frekwencji i na jej skutek ulega procesowi gramatykalizacji, tzn. uzyskuje autonomię formalną i treściową względem konstrukcji, z której powstał, co może prowadzić do redukcji formy (w tym wypadku elidowania *mówiąc*) i jego utrwalenia się w systemie jako nowego elementu o nowym znaczeniu. Jako osobny element (jednostkę) języka opisują konstrukcję adverbialną + *mówiąc* Andrzej Moroz (2007, 2010), Marzena Stępień (2014b) czy Sandra Birzer (2012). Z drugiej strony niektóre z tych konstrukcji są na tyle częste, że traktuje się je jako zleksykalizowane jednostki mające odrębne znaczenie i tworzące siatkę relacji z innymi wyrażeniami, np. *offen gesagt* [otwarcie mówiąc] u Götza Hindelanga (1975), *ehrlich gesagt* [szczerze mówiąc] u Benjamina Stoltenburga (2009) czy *voobšče govorja / ogólnie mówiąc* u Sandry Birzer (2015).

1.2. Ponieważ dla opisu bytów językowych kluczowa jest ich delimitacja, należy w tym miejscu poruszyć problem statusu leksykalnego wyrażen z *mówiąc* i od nich derywowanych. Niektóre z nich traktowane są przez badaczy jako jednostki języka (np. *inaczej mówiąc*, *krótko mówiąc*, *mówiąc prościej* u Adama Bednarka (1989), *nawiasem mówiąc* u Daniela Weissa (2005), *prawdę mówiąc* u Marzeny Stępień (2014b), *między nami mówiąc*, *nawiasem mówiąc* w SGPP), produkty operacji (zob. np. Bogusławski, Danielewiczowa 2005: 347) czy wreszcie pragmatyczne przekształcenia jednostek języka (tak np. *delikatnie* rzecz *mówiąc*, *prawdę napisawszy* u Stępień (2014b)). Niepewność co do ich statusu można też dostrzec w decyzjach leksykografów (por. *ibid.*: 155). Wątpliwości te wynikają z nietypowego zachowania członów o kształcie imiesłowów, według Daniela Weissa (2005: 182–188) przejawiającego się w: zastępowalności aspektów (*mówiąc/powiedziawszy*), nietożsamości podmiotu w wypowiedzeniu podstawowym i tym konstytuowanym przez imiesłów, odniesieniu czasowym do momentu aktu mowy, a nie omawianych stanów rzeczy, ograniczeniu typów parafraz. Jednocześnie zachowane zostały cechy kategorialne imiesłowu, tj. „w zasadzie swobodny szyk” (*ibid.*: 193). Dlatego właściwszy wydaje się proponowany przez Stępień (2015) termin *quasi-imiesłów*. Takie samodzielne konstrukcje niektórzy badacze próbują przyporządkować do klas części mowy, np. Birzer początkowo umieszcza je w ogólnej klasie wyrażen funkcyjnych (2012: 246), a później konkretnie komentarzy metatekstowych (2016), a Weiss (2005: 178–179) w klasie przysłówków (*sic!*).

O ile jednak przyporządkowanie tych form do klas części mowy stanowi problem uboczny, o tyle pytanie o stopień ich leksykalizacji jest kluczowe dla opisu adverbialistów wypełniających otwierane przez nie miejsce. Leksykalizacja taka według Weissa ma charakter uniwersalny (zachodzi w różnych językach) i stanowi

odbicie ogólnej tendencji do intelektualizacji dyskursu: nowe konstrukcje imiesłowowo-przymikowe, -spójnikowe i -przysłówkowe zaspokajają potrzebę bardziej precyzyjnych i jednocześnie maksymalnie skondensowanych środków dla opisu operacji mentalnych i modyfikacji aktualnego aktu mowy (Weiss 2005: 204–205).

Trudno jednak znaleźć kryteria pozwalające bezspornie stwierdzić, na ile zleksykalizowane są formy podejrzane o bycie odrębnymi jednostkami. I tak na przykład w pracy Stępień (2014b: 164) pojawiają się ostrożne stwierdzenia typu:

Odrębną jednostką języka jest ciąg *prawdę mówiąc / rzekłszy / powiedziawszy*. [...] W pozostałych wypadkach ustalenie kształtu jednostki języka jest trudniejsze i wymaga szczegółowej analizy samych wyrażen *nawiasem, innymi słowy, jednym słowem* [...].

gdy tymczasem Birzer (2012: 234) proponuje schemat ukazujący centrum i peryferie wyrażen opartych na *govorja*. W centrum miałyby się znajdować te, w których można opuścić *govorja*, które mają dużą frekwencję i są idiomatyczne (np. *čestno govorja* [szczerze mówiąc]), a na peryferiach te, w których *govorja* jest obligatoryjne, które mają niską frekwencję i nie są idiomatyczne (np. *žestko govorja* [mówiąc wprost]). Wątpliwości budzą wszystkie te kryteria. Skąd bowiem wiadomo, kiedy można opuścić *mówiąc* (por. 2.2)? Stopień zleksykalizowania badaczka określa na podstawie obecności danej frazy w słownikach, a ta, jak widać z zestawienia zaproponowanego przez Stępień (2014b: 155), jest raczej przypadkowa i rzadko wynika z wcześniejszej rzetelnej analizy semantycznej. Kryterium frekwencyjne zaś należy wiązać ze znaczeniem przysłówka – można się domyślać, że *mówiąc po ludzku* jest częstsze niż *mówiąc po kantowsku* (w NKJP 37 : 1), *szczerze mówiąc* częstsze niż *uczciwie mówiąc* (1788 : 46), jednak trudno na tej podstawie serio twierdzić, że któreś z nich jest bardziej zleksykalizowane (por. Schmid 2010).

1.3. Znaczenie wyrażenia o kształcie *[jakoś] mówiąc* próbowały zrekonstruować Birzer (2012) i Stępień (2014b). Obie są zgodne co do tego, że nie odnosi się ono do kształtu fonicznego wypowiedzi, ale do jej treści. Sandra Birzer uważa, że DSE z *govorja* komentują stosunek mówiącego do stanu rzeczy i dlatego wyklucza je z metatekstowej klasy partykuł, odnoszących się właśnie do treści wypowiedzi (Birzer 2015: 85). Inaczej semantykę tego wyrażenia postrzega umieszczająca *[jakoś] mówiąc* wśród wyrażen metatekstowych Marzena Stępień – według niej ta jednostka komentuje samą wypowiedź:

‘Mówiąc, że S jest P, mówię zarazem o tym, co powiedziałam, że powiedziałam to {inaczej niż ____ i że mówiąc o tym, że Q, robię to} ____, nie inaczej’ (Stępień 2014b: 174).

Ma ona ciążyć ku temu miejscu w strukturze wypowiedzi, w którym przebiega granica między tematem a rematem, sama zaś „pełni funkcję dictum tematycznego i znajduje się zawsze przy remacie, który w ten sposób wyodrębnia” (ibid.).

Wyrażenia konstytuowane przez *mówiąc* – i tu wchodzimy w ich właściwości pragmatyczne – służą nadawcy do projektowania odbioru jego wypowiedzi, wskazywania sposobu jej rozumienia (por. Niehüser 1987: 50⁵).

2. Formalne i semantyczne właściwości adverbialiiów wchodzących na miejsce otwierane przez *mówiąc*

Wyrażenia przysłówkowe komentujące *mówiąc* i jego odpowiedniki były przedmiotem uwagi kilkorga badaczy. Zajmowano się ich właściwościami formalnymi (Moroz 2007), składniowymi (Stępień 2014b) i semantycznymi (Bellert 1977; Niehüser 1987). Celem niniejszej rozprawki jest ukazanie różnorodności formalnej oraz cech semantycznych grup adverbialiiów komentujących polskie *mówiąc*, a także szyku wewnętrznego konstrukcji z quasi-imiesłowem.

2.1. Właściwości formalne wyrażen wchodzących na miejsce otwierane przez *mówiąc* zostały opisane przez Andrzeja Moroza (2007: 190–191), który zaobserwował, że w pozycji adverbialnej mogą się pojawić: grupa przysłówkowa, rzeczownikowa (narzędnikowe formy wyrażen: *język*, *nawias*, *zdanie*, *słowo*, *skrót*, *żargon*, *slang* itp.), przyimkowo-nominalna (*między* + Instr, *na* + Loc, *na* + Acc, *w* + Loc, *bez* + Gen, *jak* + Nom) i partykuło-przysłówkowa. Jeśli chodzi o ich frekwencję, to na podstawie danych z NKJP można zauważyć, że najbardziej zróżnicowaną i najliczniejszą grupą wyrażen adverbialnych wchodzących na miejsce otwierane przez *mówiąc* są quasi-narzędniki⁶: *_ językiem / językiem _*; *_ słowami / słowami _*; *_ żargonem / żargonem _*; *_ slangiem / slangiem _*⁷. Drugą grupę stanowią wyrażenia

5 Por. także Hindelang 1975; Stoltenburg 2009. Wszyscy trzej autorzy opisują badane przez siebie wyrażenia w kontekście maksym konwersacyjnych Paula Grice’a.

6 Termin ten dla konstrukcji typu *szybkim krokiem*, *zręcznym ruchem* zaproponował Andrzej Bogusławski (2005). Wprawdzie w artykule poświęconym quasi-narzędnikowi nie wspomina on o wyrażeniach związanych z mówieniem, jednak przechodzą one pozytywnie zaproponowane przez niego testy. Wyrażenia typu *[jakimiś] słowami*, *[jakimiś] językiem* zostały dokładniej zanalizowane przez Marię Frankowską (1982) i ukazane przez nią na tle innych wyrażen, w których rzeczownik, zbędny z punktu widzenia semantycznego, pełni funkcję nieredukowalnego determinatora przy przymiotniku.

7 Poza opisem pozostawiam niepasujące do przedstawionych schematów formalnie narzędnikowe *żartem*, *nawiasem* i *jednym słowem*.

będące realizacją schematu *po* _-u, np. *po ludzku*, *po naszymu*, *po poznańsku*, *po chłopsku*, *po freudowsku*, *po kolarsku*. Oba te typy można uznać za produkty operacji przysłówkowych, niebędące jednostkami języka (por. Bogusławski 2005; Pałka 2011). Podobny status mają, mniej liczne w kontekście *mówiąc*, inne wyrażenia przyimkowo-rzeczownikowe (zdaje się, że z wyjątkiem z *grubsza*): *w skrócie*, *w uproszczeniu*, *w przenośni*, *w cudzysłowie*. Osobną grupą wyrażen wchodzących na miejsce otwierane przez *mówiąc* są niewątpliwe jednostki języka – przysłówki, z których najczęstsze (w NKJP powyżej 100 wystąpień⁸) to: *krótko* (1827 + 347⁹), *szczerze* (1788 + 380), *inaczej* (1265 + 305), *delikatnie* (588 + 152), *ściślej* (321 + 72), *wprost* (2 + 328), *ogólnie* (180 + 91), *dokładniej* (153 + 68), *najogólniej* (145 + 70), *najprościej* (97 + 107), *poważnie* (39 + 121), *ogłędnie* (76 + 82), *właściwie* (130 + 3), *prościej* (13 + 103). Charakterystyczne jest dla nich, że mogą być reprezentowane przez różną formę stopnia, por. np. *ogólnie* (180 wystąpień), *ogólniej* (16), *najogólniej* (145) *mówiąc*. Sandra Birzer (2015: 90) twierdzi, że takie formy stopnia są „wymienialne i nie ma między nimi żadnej znaczącej różnicy semantycznej”.

2.2. Jeśli chodzi o szyk wewnętrzny całej konstrukcji, możliwa jest ante- lub postpozycja wyrażen przysłówkowych względem *mówiąc*, przy czym quasi-imiesłów częściej stoi w antepozycji do wyrażenia przysłówkowego (por. Stępień 2014b: 170). W kilkunastu przypadkach jednak (z wyjątkiem jednostki z *grubsza* dotyczy to przysłówków, głównie tych, które są poświadczane najczęściej jako wypełnienie miejsca otwieranego przez formę quasi-imiesłowu) częstsze jest *mówiąc* postpozycyjne: *(naj)delikatnie(j)*, *dokładnie(j)*, *generalnie*, *inaczej*, *krótko*, *lekko*, *(naj)łagodnie(j)*, *(naj)ogólnie(j)*, *popularnie*, *szczerze*, *ściśle(j)*, *uczciwie*, *umownie*, *właściwie(j) mówiąc*. Można więc zaryzykować tezę, że im częściej dany przysłówek występuje w kontekście *mówiąc*, tym bardziej się „emancypuje”, zajmując antepozycję i przesuwając protetyczne *mówiąc* na pozycję nieakcentowaną (początek frazy parentetycznej jest wypowiedzany innym tonem niż poprzedzająca ją wypowiedź¹⁰, to on więc przyciąga uwagę odbiorcy).

Z usamodzielnianiem się adverbium związana jest możliwość elidowania *mówiąc*, mogąca nawet doprowadzić do powstania formalnie przysłówkowych jednostek metatekstowych, jak angielskie *frankly*, *honestly*, *sincerely* (por. Bellert 1977: 349) albo polskie *ogólnie* czy *szczerze*. Wtedy jednak zmieniają się ich właściwości

8 Kolokacje uzyskano z próbki o wielkości 50 000 w podkorpusie zrównoważonym, min. liczba współwystąpień: 5, w kontekście dowolnej części mowy. Ponieważ wyszukiwanie było automatyczne, niewykluczone, że wśród wskazanych kontekstów znajdują się również nieparentetyczne (np. *Przyznawałam się do tego szczerze, mówiąc wprost: „Myliłam się co do ciebie”*). Prawdopodobieństwo ich wystąpienia w konstrukcji imiesłowowo-adwerbialnej jest jednak na tyle niewielkie, że zdecydowałam się na podawanie w tekście głównym liczebności poszczególnych wystąpień – wyłącznie dla celów orientacyjnych.

9 Pierwsza liczba odnosi się do szyku adverbiale + *mówiąc*, druga – *mówiąc* + adverbiale.

10 O właściwościach prozodycznych wyrażen parentetycznych szczegółowo pisze Stępień (2014a).

i semantyczne, i syntaktyczne. Polskie *szczerze* metatekstowe jest używane na początku wypowiedzenia jako pytanie w sytuacjach, kiedy nadawca upewnia się, że może powiedzieć to, co myśli, por.:

- (4) - Jak to wygląda?
- **Szczerze?** Okropnie. [...] Chyba złamał ci nos.,

gdy tymczasem *szczerze mówiąc* jest deklaracją nadawcy, że będzie mówił to, co myśli, i występuje w zarówno na początku, jak w środku czy na końcu wypowiedzenia:

- (5) - Ile to będzie trwało?
- Kilka godzin. Podobno. Mówiąc **szczerze**, ja też nie mam zbyt wielu doświadczeń.
(6) Zawieszono je w tym rejonie kilkanaście lat temu, ale, **szczerze** mówiąc, to prowizorka.
(7) Nie widziałem takiej potrzeby, mówiąc **szczerze**.

Próba elidowania quasi-imiesłowu będzie prowadziła do zmiany znaczenia: po usunięciu *mówiąc* stwierdzenie (podjąłem decyzję, że będę mówił szczerze) stanie się pytaniem (por. (5)) lub zapewnianiem, że będzie się mówiło / mówiło się szczerze (por. (7)).

Opuszczenie quasi-imiesłowu nie jest możliwe we frazie stojącej na końcu wypowiedzenia ((8)-(9)), na początku zależy od stopnia samodzielności przysłówka (por. (5a) i (10)):

- (8) *Tego też nie pamiętałem, **mówiąc uczciwie**.
(9) *Prawda jest niestety taka, że pieniądze w banku można stracić zawsze, a w funduszu nigdy – **mówiąc w uproszczeniu**.
(5a) - Ile to będzie trwało?
- Kilka godzin. Podobno. **Mówiąc szczerze**, ja też nie mam zbyt wielu doświadczeń.
(10) ***Mówiąc uczciwie**, ani trochę mnie ta gra nie ekscytuje i tak już pewnie zostanie aż do końca moich dni.

W interpozycji jego elidowanie jest bardziej prawdopodobne, gdyż metatekstowość frazy jest uświadamiana odbiorcy za pomocą zmiany konturu intonacyjnego (przy czym na wyrażenia z elidowanym *mówiąc* nałożone są surowsze warunki prozodyczne, por. Stępień 2014b: 174). Zdaje się, że taka możliwość zależy również od znaczenia przysłówka, por.

- (11) *Kombinat uzyskiwał w przeszłości wyniki – **skromnie mówiąc** – raczej dobre, czasem bardzo.
- (12) [...] przeczytałam większość dostępnej literatury współczesnej i przedwojennej w języku polskim i rosyjskim [...], ale tak **uczciwie mówiąc**, nie wiem, czym jest karma, jednak w to, że ona jest – nie wątpię.

Uczciwie jest w tym wypadku bliskoznaczne ze *szczerze*, już usamodzielnionym w funkcji metatekstowej, być może dlatego jesteśmy w stanie rozpoznać jego komentujący charakter w wypowiedzeniach takich jak (12).

Możliwość elidowania *mówiąc* zależy więc głównie od frekwencji danego wyrażenia przysłówkowego i jego znaczenia¹¹. Zaobserwowano, że wyrażenia o wysokiej frekwencji szybciej ulegają redukcji fonologicznej niż te o niskiej, bo dzięki powtarzaniu są łatwiej rozpoznawane przez mózg (por. Bybee 2006: 714). Złożone morfologicznie formy o wysokiej frekwencji mogą utracić swoją strukturę wewnętrzną i usamodzielnąć się względem form wyjściowych (ibid.: 715). Wysoka frekwencja takiej przekształconej formy wynika z kolei z jej użyteczności w systemie komunikacji, czyli znaczenia (por. Schmid 2010: 117).

2.3. Jeśli chodzi o semantykę polskich adverbialiów wchodzących na miejsce otwierane przez *mówiąc*, to ich ogólną charakterystykę proponują Sandra Birzer i Marzena Stępień. Birzer (2012: 221) nazywa je przysłówkami sposobu¹² i uważa, że ich liczba jest ograniczona, natomiast Stępień (2014b: 162) twierdzi, że należą one do otwartej klasy wyrażen (przysłówków) odnoszących się do treści samej wypowiedzi lub jej związku z inną wypowiedzią, przy czym „znaczenie przysłówka jest bogate informacyjnie, bardzo konkretne, natomiast znaczenie samych jednostek *mówiąc*, *biorąc* czy *ujmując* stosunkowo ogólne, ogranicza się do samej informacji o mówieniu” (ibid.: 163).

Dokładniejszy opis poświęcono adverbialiom komentującym *speaking* i *gesagt*. Według Ireny Bellert (1977) przysłówki pragmatyczne, implikujące obecność *speaking*, niekoniecznie na powierzchni, są dwumiejscowymi predykatami odnoszącymi się albo do mówiącego i treści wypowiedzi (*frankly*, *sincerely*, *honestly*), albo do mówiącego i formy wypowiedzi (*briefly*, *precisely*, *roughly*).

11 Sandra Birzer (2012: 242) twierdzi, że opuszczenie quasi-imiesłowu jest możliwe wtedy, kiedy przysłówek odnosi się do formy wypowiedzi (*precyzyjnie*, *w skrócie*) lub do stosunku mówiącego do niej (*szczerze*, *otwarcie*). Ponieważ większość adverbialiów współwystępujących z *mówiąc* można umieścić w jednej lub w drugiej grupie, obserwacja ta niewiele wnosi do badań nad interesującą nas strukturą.

12 Niejasnym i pojemnym pojęciem *sposobu* oraz przysłówkami je reprezentującymi zajmowała się Joanna Kościerzyńska (por. np. 2012a, 2012b, 2013). Wyróżniła ona dwie grupy przysłówków związanych z tym pojęciem: przysłówki jakościowe (a wśród nich oceniające, np. *interesująco*, i kwalifikujące, np. *dypłomatycznie*) i quasi-opisujące (np. *na czworakach*), według niej jako jedyne odnoszące się do sposobu *sensu stricto*; jednak jak zobaczymy niżej, żadne z adverbialiów komentujących *mówiąc* nie odnosi się do tak rozumianego sposobu.

Bardzo szczegółowy podział niemieckich adverbialiiów współwystępujących z formami imiesłowów *gesagt*, *gesprochen*, *ausgedrückt*, *formuliert* i *bemerkt* zaproponował w swojej monografii *Redecharakterisierende Adverbiale* [Adverbialia charakteryzujące mówienie] Wolfgang Niehüser (1987). Według niego reprezentują one trzy główne grupy: odnoszą się do struktury wypowiedzi [*Redestruktur*], jej treści [*Darstellung des Redeinhalts*] lub stosunku między nadawcą a odbiorcą [*Beziehungsaspekt*]. Ponieważ do pierwszej grupy można by zaliczyć jedynie polskie *nawiasem mówiąc*, które najprawdopodobniej jest jednostką, pominię ją w tym miejscu. Stosunek między nadawcą a odbiorcą mają według badacza oddawać adverbialia a) ujawniające stosunek mówiącego do treści (*offen*, *ehrlich*, *boshaft*, *ketzerisch*¹³) lub b) apelatywne (*im Vertrauen*, *unter uns*). Najbardziej zróżnicowaną grupę stanowią adverbialia przedstawiające treść wypowiedzi, gdyż mogą się odnosić do: a) ilości (*kurz*, *knapp*, *ausführlich*, *umständlich*); b) jakości (*grob*, *allgemein*, *präzise*, *genau*); c) modyfikacji, a w jej ramach do: c1) substytucji przez zmianę (*anders*, *mit anderen Worten*, *umgekehrt*), c2) substytucji przez zwiększenie zrozumiałości (*einfach*, *anschaulich*, *banal*, *kompliziert*, *schwierig*), c3) substytucji w ramach stylu (*salopp*, *metaphorisch*, *bildlich*, *kantisch*, *modern*); d) stosunku mówiącego do tego, o czym mowa: d1) definitywnego (*deutlich*, *klar*, *drastisch*, *nachdrücklich*, *absichtlich*), d2) problematyzującego (*unverbindlich*, *vage*, *vorsichtig*, *gelinde*, *übertrieben*) (ibid.: 29-44).

Na tym tle badania nad materiałem polskim są ubogie. Poszczególne konstrukcje imiesłowowo-adverbialne wśród wyróżnionych przez siebie funkcji jednostek metatekstowych w dialogu próbował umieścić Kazimierz Ożóg (1991). I tak według niego *krótko mówiąc* i *mówiąc inaczej* „mogą sygnalizować, że następujące po nich pole informacyjne jest w zamierzeniu nadawcy prostszą eksplikacją wcześniejszego pola informacyjnego”, *nawiasem mówiąc* „może zwracać uwagę na nową informację, podkreślić ją, może hierarchizować podawane informacje”, *mówiąc popularnie* „zapowiada wybór elementów językowych bądź obcych stylowo [...], bądź obiegowych formuł, przysłów, zwrotów, na które nadawca chce zwrócić szczególną uwagę” itp. (Ożóg 1991: 190-193).

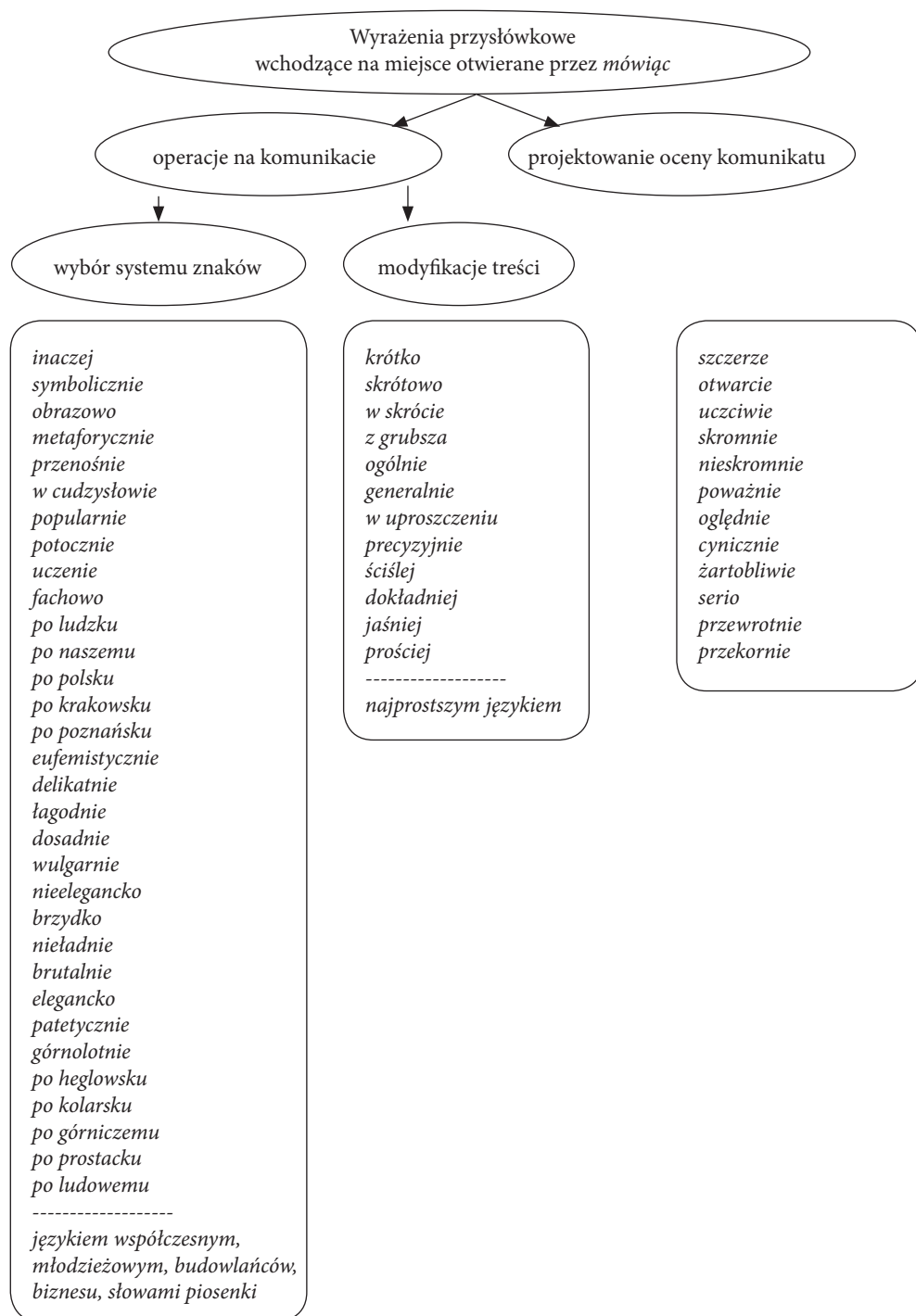
Wyczerpujący opis adverbialiiów komentujących *mówiąc* miałby rozmiary co najmniej dysertacji i koncentrowałby się siłą rzeczy na znaczeniach poszczególnych wyrażań przysłówkowych, jak w pracy Niehüsera czy w obserwacjach Ożoga. Ważniejsze niż wikłanie się w opis znaczenia *szczerze* czy *krótko* wydaje mi się w tym miejscu ogólne spojrzenie na funkcje konstrukcji quasi-imiesłowowej w komunikacji.

Wyrażenia wchodzące na miejsce otwierane przez *mówiąc* są wyraźnie dwudzielne: większość odnosi się do operacji na komunikacie, niewielka część –

13 Tłumaczenie, zwłaszcza elementów izolowanych, wymagałoby arbitralnych, a tym samym nie zawsze trafnych decyzji, dlatego wyrażenia podawane przez Niehüsera przytaczam w wersji oryginalnej.

do projektowania przez nadawcę jego oceny. W wypadku tych drugich mówiący chce wpłynąć na odbiór tego, co metatekstowa konstrukcja komentuje, i naprowadza odbiorcę na sposób odczytania informacji: to, co mówię, mówię *szczerze, skromnie, cynicznie, serio, oględnie*. Do projektowania oceny służą wyłącznie przysłówki. Jeśli chodzi o operacje na komunikacie, to dotyczą one dwóch stanów rzeczy. Jeden z nich to wybór systemu znaków, w tym języka czy stylu (*inaczej, metaforycznie, w cudzysłowie, potocznie, uczenie, po ludzku, po naszymu, po krakowsku, delikatnie, brzydko, brutalnie, patetycznie, po heglowsku, po górniczemu*). Drugi to operacje na treści komunikatu polegające na jego dopasowywaniu do możliwości percepcyjnych odbiorcy, a konkretnie na skracaniu wypowiedzi (*krótko, z grubsza*), jej upraszczaniu (*ogólnie, generalnie, prościej, w uproszczeniu*) czy precyzowaniu (*ściślej, dokładniej, precyzyjnie*). Różne formy stopnia pojawiają się głównie w grupie przysłówek nazywających operacje na treści, gdyż stopień uproszczenia czy eksplicytacji danego komunikatu może być różny. Wśród cytowanych przykładów nie ma fraz quasi-narzędnikowych, ponieważ ich umiejscowienie w tym podziale będzie zależało od znaczenia przymiotnika czy rzeczownika w dopełniaczu wchodzącego na miejsce otwierane przez rzeczownik. Frazy te odnoszą się przy tym wyłącznie do operacji na komunikacie, co zdaje się konsekwencją tego, że są oparte na rzeczownikach takich jak *język, słowo, żargon, slang*. W tej grupie najliczniejsze i najbardziej zróżnicowane są określenia dotyczące wyboru systemu znaków. Schematycznie podział adverbialiiów ukazuje rysunek 1.

Żadne z wyrażen przysłówkowych przy quasi-imiesłowie nie odnosi się zatem do sposobu *sensu stricto* w ujęciu Joanny Kościerzyńskiej. Przysłówki niosące w treści ocenę można zakwalifikować do oceniających w jej podziale, te odnoszące się do formalnych cech komunikatu – do kwalifikujących. Jest to o tyle ciekawe, że – zgodnie z obserwacjami badaczki – obie te grupy odnoszą się do akcji ujętej *ex post* (Kościerzyńska 2012b: 80), tymczasem konstrukcje z *mówiąc* w wypowiedziach pojawiają się przed częścią rematyczną, a więc nadawca, używając wyrażen prymarnie metatekstowych, antycypuje niejako całość wypowiedzi i już w trakcie jej powstawania jest w stanie powiedzieć coś o jej kształcie, nazwijmy go umownie, językowym. Wyrażenia [*jakoś*] *mówiąc* można więc rozpatrywać jako „instrukcję” na temat sposobu odczytania komunikatu (ocena) lub informację o tym, że nadawca formułuje myśli nie tak, jak są one reprezentowane w jego umyśle, ale zgodnie z innym przyjętym przez niego systemem znaków lub odpowiednio do zamierzonych przez niego modyfikacji treści.

Rysunek 1. Łączliwość quasi-imiesłowowego *mówiąc*.

3. Konstrukcja *[jakoś] mówiąc* na tle pokrewnych wyrażen metatekstowych

Wśród pokrewnych jej metatekstowych konstrukcji (por. np. *[jakoś] (rzecz) biorąc*, *[jakoś] (rzecz) ujmując*) *[jakoś] mówiąc* ma najszerszą łączliwość, prawdopodobnie dlatego, że jej znaczenie jest najogólniejsze i odnosi się wyłącznie do mówienia, a nie do innych czynności jak *brać* czy *ujmować* (por. Bałabaniak, w druku).

Co ciekawe, bogatą łączliwość ma wyłącznie forma imiesłowu współczesnego (*mówiąc*), nie mają jej już natomiast imiesłowu uprzednie *powiedziałwszy* i *rzekłszy*¹⁴, które najczęściej występują w połączeniu z segmentem *prawdę*¹⁵. Poza tym w NKJP dla *powiedziałwszy* pojawiają się kolokacje *szczerze* (162 + 2) i *lepiej* (7 + 1), dla *rzekłszy* ręczna analiza wykazała 3 połączenia ze *szczerze*¹⁶. Żaden z tych imiesłowów nie jest komentowany przez frazy quasi-narzędnikowe typu *językiem* _ czy *słowami* _. Wypada się zatem zgodzić z Sandrą Birzer (2016: 46), że są to obecnie formy nieproduktywne w kontekstach metatekstowych, służące raczej do komentowania akcji przeszłych lub uprzednich w stosunku do tych opisywanych w wypowiedzeniu.

Literatura

- BAŁABANIAK D., w druku, Wyrażenia metatekstowe o postaci _ (rzecz) ujmując oraz _ (rzecz) biorąc.
- BARTSCH R., 1972, *Adverbialsemantik. Die Konstruktion logisch-semantischer Repräsentationen von Adverbialkonstruktionen*, Frankfurt am Main.
- BECKMANN S., KÖNIG P.-P., 2002, *Pragmatische Phraseologismen*, [w:] D.A. Cruse, G. Ungeheuer, H. Ernst (red.), *Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*, t. 1., „Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft”, t. 21/1, Berlin – New York, s. 421–428.
- BEDNAREK A., 1989, *Wykładniki leksykalne ekwiwalencji. Analiza semantyczna wyrażen typu czyli*, Toruń.
- BELLERT I., 1977, *On semantic and distributional properties of sentential adverbs*, „Linguistic Inquiry” 8, s. 337–351.
- BIRZER S., 2012, *From subject to subjectivity: Russian discourse structuring elements based on the adverbial participle govorja ‘speaking’*, „Russian Linguistics” 36/3, s. 221–249.
- BIRZER S., 2015, *Generally speaking, connectivity and conversation management combined: the functions of Russian vooščę govorja and Polish ogólnie mówiąc*, „Russian Linguistics” 39/1, s. 81–115, DOI: 10.1007/s11185-014-9143-0.
- BIRZER S., 2016, *Assessing the role of pattern and matter replication in the development of Polish komentarze metatekstowe based on infinite verba dicendi*, [on-line:] <https://www.>

14 Zastosowano identyczne kryteria wyszukiwania jak te wskazane w przyp. 8.

15 Wyrażenie *prawdę mówiąc* z wariantami *prawdę powiedziałwszy* i *prawdę rzekłszy* zostało uznane przez Stępień (2014b: 164) za jednostkę języka.

16 Krótkie porównanie wyrażen komentujących *mówiąc* i *powiedziałwszy* daje w formie tabelarycznej Birzer (2016: 46).

- academia.edu/10966631/Assessing_the_role_of_pattern_and_matter_replication_in_the_development_of_Polish_komentarze_metatekstowe_based_on_infinite_verba_dicendi (dostęp: 29 VII 2016).
- BIRZER S., w druku, *Historical development and contemporary usage of discourse structuring elements based on verba dicendi in Croatian*, [w:] J. Grković-Major, B. Hansen (red.), *Diachronic Slavonic syntax*, Berlin – New York.
- BOGUSŁAWSKI A., 2005, *O operacjach przysłówkowych*, [w:] M. Grochowski (red.), *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, Toruń, s. 15–44.
- BOGUSŁAWSKI A., DANIELEWICZOWA M., 2005, *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*, Warszawa.
- BYBEE J., 2003, *Mechanisms of change in grammaticization: The role of frequency*, [w:] B.D. Joseph, R.D. Janda (red.), *The handbook of historical linguistics*, Oxford, s. 602–623.
- BYBEE J., 2006, *From usage to grammar: The mind's response to repetition*, „Language” 84/4, s. 711–733.
- DIEWALD G., 2011, *Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions*, „Linguistics” 49/2, s. 365–390, DOI: 10.1515/LING.2011.011.
- FRANKOWSKA M., 1982, *Grupy imienne z determinatorem koniecznym w języku polskim*, Warszawa – Poznań – Toruń.
- HEINE B., 2003, *Grammaticalization*, [w:] B.D. Joseph, R.D. Janda (red.), *The handbook of historical linguistics*, Oxford, s. 575–601.
- HIMMELMANN N.P., 2004, *Lexicalization and grammaticization: Opposite or orthogonal?*, [w:] W. Bisang, N.P. Himmelmann, B. Wiemer (red.), *What makes grammaticalization? A look from its fringes and its components*, „Trends in Linguistics: Studies and Monographs”, t. 158, Berlin – New York, s. 21–42.
- HINDELANG G., 1975, *Äußerungskommentierende Gesprächsformeln. Offen gesagt, ein erster Schritt*, [w:] V. Ehrich, P. Finke (red.), *Beiträge zur Grammatik und Pragmatik, Kronberg im Taunus*, s. 253–263.
- KOŚCIERZYŃSKA J., 2012a, *Pojęcie sposobu jako wielkość relacyjna. Struktura tematyczno-rematyczna wypowiedzi o schemacie '...w taki sposób, że...'*, „Linguistica Copernicana” 1 (7), s. 171–190.
- KOŚCIERZYŃSKA J., 2012b, *Przysłówki mówiące o sposobie robienia czegoś na tle określeń jakościowych czynności*, „LingVaria” nr 1 (13), s. 71–81.
- KOŚCIERZYŃSKA J., 2013, *Pojęcie sposobu – próba eksplikacji*, „Poradnik Językowy” nr 9, s. 47–56.
- LÜGER H.-H., 2007, *Pragmatische Phraseme: Routineformeln*, [w:] H. Burger, D. Dobrovolskij, P. Kühn, N.R. Norrick (red.), *Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*, t. 1, „Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft”, t. 28/1, Berlin – New York, s. 444–459.
- MAIENBORN C., SCHÄFER M., 2011, *Adverbs and adverbials*, [w:] K. von Heusinger, C. Maienborn, P. Portner (red.), *Semantics. An international handbook of natural language meaning*, t. 2, „Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft”, t. 33/2, Berlin – New York, s. 1390–1420.
- MOROZ A., 2007, *Uwagi o ciągach parentetycznych z segmentem mówiąc*, [w:] J. Kamper-Warejko, I. Kaproń-Charzyńska, J. Kulwicka-Kamińska (red.), *Studia nad słownictwem dawnym i współczesnym języków słowiańskich*, Toruń, s. 187–194.

- MOROZ A., 2010, *Parenteza ze składnikiem czasownikowym we współczesnym języku polskim*, Toruń.
- NIEHÜSER W., 1987, *Redecharakterisierende Adverbiale*, „Göppinger Arbeiten zur Germanistik”, t. 482, Göppingen.
- NKJP: *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, www.nkjp.pl.
- OŻÓG K., 1990, *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej. Wybrane zagadnienia*, Kraków.
- OŻÓG K., 1991, *Elementy metatekstowe ze składnikiem mowy w polszczyźnie mówionej*, [w:] J. Bartmiński, R. Grzegorczykowa (red.), *Funkcje języka i wypowiedzi*, „Język a kultura”, t. 4, Wrocław, s. 183–194.
- PAŁKA P., 2011, *Przysłówki prefiksально-sufiksalne typu po polsku w słowniku i w tekście*, „LingVaria” nr 2 (12), s. 45–63.
- PITTNER K., 1999, *Adverbiale im Deutschen. Untersuchungen zu ihrer Stellung und Interpretation*, „Studien zur deutschen Grammatik”, t. 60, Tübingen.
- SCHMID H.-J., 2010, *Does frequency in text instantiate entrenchment in the cognitive system?*, [w:] D. Glynn, K. Fischer (red.), *Quantitative methods in cognitive semantics: Corpus-driven approaches*, „Cognitive Linguistics Research”, t. 46, Berlin – New York, s. 101–133.
- SGPP: M. Grochowski, A. Kisiel, M. Żabowska, *Słownik gniazdowy partykuł polskich*, Kraków 2014.
- STĘPIEŃ M., 2014a, *Właściwości prozodyczne wyrażeń parentetycznych. Na przykładzie języka polskiego*, [w:] E. Gutiérrez Rubio, M. Falkowska, E. Kislova, M. Stępień (red.), *Beiträge der Europäischen Slavischen Linguistik (Polyslav)*, t. 17, „Die Welt der Slaven”, t. 53, München – Berlin – Washington/D.C., s. 185–194.
- STĘPIEŃ M., 2014b, *Wyrażenia parentetyczne w strukturze wypowiedzi – właściwości semantyczne, składniowe, prozodyczne*, Warszawa.
- STĘPIEŃ M., 2015, *To samo czy inne? Właściwości prozodyczne tzw. wyrażeń quasi-imiesłowowych*, [w:] M. Danielewiczowa, J. Bilińska, K. Doboszyńska-Markiewicz, J. Zaucha (red.), *Sens i brzmienie*, „Prace Językoznawcze Instytutu Filologii Polskiej UKSW”, nr 7, Warszawa, s. 145–169.
- STOLTENBURG B., 2009, *Was wir sagen, wenn wir es „ehrlich” sagen... Äußerungskommmentierende Formeln bei Stellungnahmen am Beispiel von ehrlich gesagt*, [w:] S. Günthner, J. Bücker (red.), *Grammatik im Gespräch. Konstruktionen der Selbst- und Fremdpositionierung*, „Linguistik – Impulse & Tendenzen”, t. 33, Berlin – New York, s. 249–280.
- WEISS D., 2005, *Nowe przyimki o pochodzeniu imiesłowowym?*, [w:] M. Grochowski (red.), *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, Toruń, s. 177–207.
- WIERZBICKA A., 1971, *Metatekst w tekście*, [w:] M.R. Mayenowa (red.), *O spójności tekstu*, Wrocław, s. 105–121.

Formal and semantic characteristics of adverbial complements to quasi-adverbial *mówiąc* 'speaking'

Summary

The paper presents the construction (*jakoś*) *mówiąc* 'speaking (in some manner)', against the background of metatextual expressions which serve the sender to comment on the utterance as it is created. The kind of this commentary depends on the filling of the valency slot opened by the quasi-adverbial, i.e. on the meaning of the adverbial expression represented by the forms of adverbs (e.g. *krótko* 'briefly', *inaczej* 'differently', *delikatniej* 'more subtly', *ściślej* 'more precisely', *wprost* 'bluntly', *ogólnie* 'generally', *szczerze* 'honestly', *poważnie* 'gravely'), adverbial expressions (e.g. *z grubszą* 'roughly', *w skrócie* 'in short', *w cudzysłowie* 'in quotes'), the *po* _-u construction (e.g. *po polsku* 'in Polish', *po ludzku* 'humanely', *po prostaku* 'in a boorish way', *po ludowemu* 'the folk way', *po sportowemu* 'the sport way'), and quasi-instrumentals (*językiem* _ 'in the _ language', *słowami* _ 'with _ words', *żargonem* _ 'in the _ jargon'). The author shows how adverbials struggle to become independent from *mówiąc*, and presents their semantic classification based on two clearly separated groups: adverbials which project an evaluation of the communication (e.g. *szczerze* 'honestly', *skromnie* 'humbly', *serio* 'seriously', *żartobliwie* 'facetiously'), and adverbials which name operations performed on the communication, i.e. modify its content (e.g. *krótko* 'briefly', *ogólnie* 'generally', *precyzyjniej* 'more precisely') or select a system of symbols (e.g. *symbolicznie* 'symbolically', *po ludzku* 'humanely', *brutalnie* 'brutally', *fachowo* 'professionally', *po heglowsku* 'in a Hegelian manner').